

**ВСТОХІНА В.О., доцент,
кандидат історичних наук
ПРИМАК Т.О.,
студентка III курсу
історичного факультету КДПУ**

МОНГОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ

Проблема монголо-татарського впливу на розвиток російської державності і культури завжди хвилювала російське суспільство, в надрах якого поступово сформувалися дві крайні точки зору.

1. Монголо-татарське іго принесло розорення і загибель тисячів людей, затримало розвиток Русі, проте суттєво не вплинуло на життя і побут русичів, їх державність. Цю точку зору захищали знамениті російські історики С.М. Соловйов, В.Й. Ключевський, С.Ф. Платонов, М.М. Покровський, радянські – І.Б. Греков, Б.О. Рибаків, В.В. Каргалов, П.П. Толочко, сучасні історики – В.К. Кантор, М.М. Александров та інші. Головна ідея їх досліджень полягає в тому, що Росія почала відставати від країн Західної Європи завдяки масштабним руйнаціям, людським втратам, необхідності платити важку данину тощо. "Саме нашестя стало причиною тимчасової відсталості нашої країни від найбільш розвинутих країн Західної Європи" [6, с. 132].

2. Монголо-татари здійснили помітний вплив на суспільну і соціальну організацію русичів, на формування і розвиток Московської держави. Вперше дану точку зору висловив М.М. Карамзін, а потім її розвивали М.І. Костомаров, М.П. Загоскін, інші. В ХХ ст. євразійці (М.С. Трубецької, П.М. Савицький, Л.М. Гумільов) детально обґрунтували її, вважаючи, що: "Без татарщини не було б Росії" [9, с. 690-691]. "Простепові" праці виходили також і в радянські часи: в 20-30-ті рр. – це роботи А.Ю. Якубовського, В.А. Пархоменка, В.А. Гордлевського; в 70-ті рр. – В.А. Белявського і В.О. Довженок. Інші вітчизняні (Р. Бабенко, О. Вітолін) і російські (О. Петров, В. Топоров) історики вбачають і позитивні впливи монголів на руські князівства, зокрема, у площинах державності, фінансової системи, пошто-

вих зв'язків, організації шляхів сполучення, фіскальної системи і адміністративного апарату [2, с. 11].

Ознайомлення з історіографією обраної теми дозволяє зробити висновки, що такі дослідники як С.М. Соловйов, В.Й. Ключевський, В.К. Кантор, П.П. Толочко інтерпретують монгольське нашествя як однозначно негативне явище; М.С. Трубецької, П.М. Савицький вбачають в ньому позитивні риси і схильні до його ідеалізації; М.С. Грушевський, Г.В. Вернадський, В.Н. Топоров, Р.В. Бабенко в своїх працях демонструють як позитивні, так і негативні наслідки монгольського фактору в російській історії. Отже, оцінка цього періоду в історії руських князівств (позитивна, негативна чи синтезна) в більшій мірі залежить від тих аспектів дослідження, які є для науковців пріоритетними. Тому метою нашої історичної розвідки є визначення, на основі опрацьованої наукової літератури, впливу монгольського фактору на розвиток Північно-Східної Русі й початки формування її державності (друга половина XIII-XIV ст.).

Монголо-татарське нашествя стало переломним моментом у розвитку руських земель, зокрема Північно-Східної Русі. Похід Батия та встановлене після нього на два століття іноземне іго призвело до тривалого занепаду в економічному, політичному та культурному розвитку східного слов'янства. Десятки тисяч людей загинули в битвах або були забрані в полон. Так, за підрахунками археологів у IX-XII ст. на Русі було 74 міста, із них 49, т.б. дві третини, були розорені Батиєм, причому в 14-ти життя не відновилося, а 15 міст перетворилися на села [5, с. 502]. Джерела повідомляють про тисячі руських рабів в Орді. Адже середні за чисельністю жителів міста (Ростов, наприклад) мали населення не більше 10 тис. людей, а в крупних (Київ, Чернігів, Володимир) налічувалося близько 20-30 тис. жителів [5, с. 504].

Внаслідок різкого скорочення населення величезних збитків зазнало сільське господарство. Знелюдніли та занепали старі землеробські центри Русі (Київська земля, Північно-Східна Русь), жителі яких, що вціліли від загибелі чи полону, залишили ці місця і втекли у глухі малодоступні для монголо-татар лісові хащі Верхнього Поволжя та далі на північ – у Заволжя. На думку історика М.М. Александрова, паралельно з цим поглиблювалися

процеси феодалізації, аграризації та становлення вотчинного землеробства. На нових територіях населення переходило до малодвірної моделі розселення, повертаючись до підсічно-вогневого землеробства [1, с. 26]. Кордон землеробства відійшов далеко на північ, а південні родючі степи отримали назву "Дике поле". Будь-яке переміщення завойовників по руських землях, навіть у періоди мирних відносин з золотоординськими ханами, супроводжувалося пограбуванням та розоренням селян: ординські вершники могли вбити, захопити в полон і забрати разом з сім'єю до Орди [3, с. 520]. Скрізь на місці квітучих міст залишалися руїни. Наприклад, столицею Рязанського князівства стало місто Переяславль-Рязанський через те, що стара Рязань була вщент зруйнована й її не вдалося відбудувати. Загибель і полон кваліфікованих ремісників призвели до падіння ролі міст у політичному і економічному житті країни, до втрати багатьох ремісничих навичок, спрощення ремесла і ремісничих виробів. Занепад ремесла гальмував розвиток дрібнотоварного виробництва [6, с. 129]. Перестали виготовляти скляний столовий посуд та віконне скло. На кілька десятиліть зупинилося кам'яне будівництво. Зникли назавжди або відродились лише через двісті років такі види ремесла, як скань, чернь, перегородчаста емаль, різьблення по каменю та інш. У результаті нашестя виявилися зруйнованими й економічні зв'язки міст з сільськогосподарською округою, посилювався відрив руських міст від світових торговельних шляхів. Академік Б.О. Рибаків писав про наслідки монголо-татарського нашестя: "Русь була відкинута назад на декілька століть, і в ті часи, коли цехова промисловість Заходу переходила в епоху початкового накопичення капіталу, руська ремісничка промисловість повинна була вдруге проходити частину того історичного шляху, який було зроблено до Батия" [5, с. 526].

Постійний вивіз срібла, основного грошового металу Русі, мав тяжкі наслідки для її господарства. Срібла не вистачало для торгівлі. Сильного удару зазнали політичні, культурні та торговельні зв'язки з іноземними країнами. Монголо-татари відокремили Русь від Чорного моря, порушили її зв'язки з Візантією, з землями Закавказзя та Середньої Азії. Погіршились умови торгівлі з країнами Центральної та Західної Європи. Лише міста Західної та Північно-Західної Русі – Новгород, Псков, Смоленськ –

не втратили своїх позицій [6, с. 126]. Вектор руської зовнішньої політики, що проходив по лінії "Північ-Південь" кардинально змінив свій напрямок на "Захід-Схід".

Монголо-татарське завоювання призвело до посилення гніту та феодалної залежності селянства. Міста як політична сила, спроможна протистояти зазіханням феодалів, послабли під час нашестя. У цих умовах феодална залежність селян розвивалася у найбільш грубих формах. Закабаленню сприяли і ординські переписи: обов'язок регулярно сплачувати данину, яка, проходячи крізь руки феодалів, посилювала залежність селянства, прикріплюючи його до землі і до власника вотчини. Руські феодали, змушені віддавати завойовникам частину феодалної ренти у вигляді "ординського виходу", намагалися компенсувати її за рахунок посиленої експлуатації власного народу [1, с. 23].

Багато загинуло у ці часи князів та дружинників – професійних воїнів, що призвело до гальмування темпів соціального розвитку країни. У Північно-Східній Русі в другій половині XII ст. лише почали виникати боярські села, але цей процес зупинився і світське феодалне землеволодіння почало заново виникати після навали монголів.

Монголо-татарське нашестя важко відбилосся на культурі Русі: була втрачена більшість цінних пам'яток давньоруської літератури та писемності; бібліотеки рукописних книг, звичні для домонгольської Русі, стали рідкістю; літописи, хронографи, "житія", поетичні повісті дійшли до наших днів лише у рідкісних списках, до того ж дуже пошкоджених малограмотними переписувачами – більшість давніх рукописів загинула. Лише в одному-єдиному списку зберігся видатний твір давньоруської літератури – "Слово про Ігорів похід". Занепало і руське літописання, яке до нашестя Батия досягло свого найвищого розквіту. У багатьох великих культурних центрах Русі, що були зруйновані монголо-татарами, літописання зовсім припинилося на довгий час. Літописи стали простим зведенням попередніх записів, не об'єднаних спільною ідеєю, "політичною волею" літописця; на деякий час з них зникли загально-руські теми [7, с. 46-47].

У політичному плані негативні наслідки монголо-татарського нашестя проявилися, насамперед, у порушенні поступової ліквідації процесу феодалної роздробленості. Мон-

гольське завоювання консервувало політичну роздробленість Русі, послабило зв'язки між різними частинами держави. Разом з цим нашестя загальмувало, але не змінило характер розвитку соціальних відносин на Русі. Кочовики не мали на меті включення руських земель до складу своєї імперії. Мова йшла лише про підпорядкування їх даниною. Тому сам характер внутрішніх відносин на Русі в значній мірі залишався недоторканим завойовниками. Через монголо-татар відбулося засвоєння русичами цінностей політичної культури Китаю та Арабського світу. Відбулися зміни у структурі і формі функціонування влади, пов'язані з занепадом удільно-вічового порядку і зростанням тенденції до самодержавства. І.П. Єрмолаєв визначає деспотичну природу Московської держави, яка склалася у кінці XV ст.: "Влада її правителів носила самодержавний характер. Одна з причин російського деспотизму полягала у тривалих феодално-васальних відносинах Русі з могутньою золотоординською державою" [4, с. 34]. Швидке збільшення великокняжого домена у XIV ст. через "купівлі" (відкуп ординських податків) та отримання ярликів, а також тривале утримання цього домену від удільного роздроблення, безперечно, сприяло посиленню великокняжчої влади. Однією з версій, що пояснює оформлення васалітету руських земель від Бату-хана є те, що Батий шукав могутнього союзника для подальшої політичної боротьби за владу в імперії [4, с. 35]. Васалітет був не лише підпорядкуванням, а й однією з найважливіших середньовічних форм політичного співробітництва. Васал не просто залежав від сюзерена, а й був його помічником. Князі, в свою чергу, багато разів просили допомоги у золотоординців, за допомогою яких розправлялися зі своїми політичними суперниками.

Залежність від Орди виховувала в руських князів безконтрольність їхньої влади над народом. Збираючи данину, князі грабували населення свого князівства, частково скеровуючи кошти для боротьби з Ордою.

У другій половині XIV ст. Північно-Східна Русь взяла на себе роль об'єднання руських земель в єдину державу. Переможцем за право керувати цим процесом виявилось Московське князівство. І.П. Єрмолаєв зазначає, що велике значення для формування самодержавства на Русі мала "вотчинна" психологія

її правителів. За переконаннями північно-східних князів, все, що було на їхній землі, належало їм, у тому числі і всі люди, що жили на цій землі. Історик вводить термін "вотчинний режим": створена у кінці XV ст. Московська держава мала форму "особистої" вотчини великого князя, в якій між приватною власністю вотчинника і владою правителя не існувало принципової різниці [4, с. 40-41]. У Західній Європі, навпаки, вважалося, що король є господарем в країні у політичному сенсі, а не в якості власника.

У спадок руським землям від монголо-татар дістався розгалужений бюрократичний апарат, безконтрольність адміністрації, яка управляла всім соціумом та економікою. Умовою функціонування подібної влади було панування державної та суспільної власності на землю і залежне становище індивіда, за яким відносини між людьми визначалися владою, що стояла над ними. На Русі цінність влади стала вищою за цінність права. Влада підпорядкувала собі поняття права власності, честі і гідності людини. З цього моменту в руському суспільстві обов'язки почали переважати над правами. Було запозичено форми політичного спілкування ("бити чолом" – погоджуватися на деспотію) й усвідомлено каральну силу держави, а не суспільства. Все це, разом з запозиченими принципами військової організації, спрямовувалося на посилення влади правителя. Московський великий князь став визнаним правителем і полководцем Русі, особисто вирішуючи військові справи; всі полки мали єдину організацію, поділялися на десятки, сотні і тисячі на чолі з десятниками, сотниками і тисячниками, утворюючи передовий, великий, правої і лівої руки, а також засадний полки; попереду йшов сильний сторожовий загін, за ним – авангардний. Такий устрій війська допомагав руському князю у більшості випадків отримувати успіх у битвах.

Запозичення елементів соціальної структури яскраво прослідковується у побудові княжого "двору", який стає схожим на "орду" Чингізидів. Історики проводять паралелі між руськими "дітьми боярськими", які служили при дворі князя та татарськими "огланами", руськими "богатирями" та монгольськими "багатурами", риндами і озброєними сокирами охоронцями монгольських ханів. Навіть руський звичай місництва мав монгольське походження [1, с. 26]. Проте в цілому тема соціальних запози-

чень залишається слабо розробленою в історіографії, хоча зміни в соціальній структурі, викликані монгольським завоюванням, були дуже значними. Наприклад, зникнення практики поховань представників знаті у великих курганах [5, с. 487].

Безперечні й побутові запозичення в Орді. До татарської мови сходять ряд слів – козак, отаман, осавул, шабля, спадок, папаха, казна, ясак, що свідчить про значний ординський вплив у військовій та адміністративній сферах життя русичів [8, с. 115].

У часи монголів на Русі розповсюдилися й деякі східні патріархальні звичаї, зокрема, обмеження прав жінок, успадковане русичами: дівчат запирали у високих теремах, оберігали від спілкування з чоловікам; заміжні жінки повинні були відповідним чином одягатися (обов'язково носити хустку); жінки обмежувалися у майнових правах, у побуті. Кардинально змінився й одяг на Русі: від довгих білих слов'янських сорочок і довгих штанів вони перейшли до золотих каптанів, кольорових шароварів, мурмолок. Русичі носили східні "халати", "дохи", "шуби", "сарафани" [8, с. 122].

Залежність від монголо-татар, широкі торгові і політичні зв'язки з Золотою Ордою та іншими східними дворами сприяли шлюбом руських князів з татарськими "царівнами", прагненню запозичувати звичаї ханського двору, що сприяло поширенню східних традицій від верхів до низів руського суспільства. Велику роль у тому відігравали і східні купці, що дедалі частіше приїздили на Русь Волгою. Поступово руські землі не лише у політичному, але й до певної міри в культурному відношенні перетворювалися на периферію Великого Степу. Принаймні у європейців, що наново знайомилися з побутом Русі у XV-XVIII ст., було чимало підстав іменувати цю землю "Татарією". Із-за різниці у темпі і напрямку суспільного розвитку в житті Русі і Західної Європи, що мали в X-XII ст. схожі форми, на XIV-XV ст. виникли якісні відмінності [3, с. 596].

Разом з тим у цей період закладалися підвалини розвитку діалогу руської (російської) і східних, мусульманських культур (зокрема, татарської). Почався синтез елементів цих двох культурних світів, що стали основою багатонаціональної держави.

Отже, вибір Сходу у якості об'єкта взаємодії виявився для Русі доволі стійким. Він позначився не лише у пристосуванні до східних форм держави, суспільства, культури в XIII-XV ст., але й у напрямку експансії централізованої Російської держави в XVI-XVII ст. Навіть у XVIII ст., коли Росія повернулася обличчям до Європи, європейці відзначали схильність її давати східні "відповіді" на "питання" Заходу, що сприяло посиленню самодержавства і кріпосництва як основ європеїзації країни.

Список використаних джерел та літератури

1. Александров М.М. Ордынское иго // Преподавание истории в школе. – 2008. – № 3. – С. 21-27.
2. Вітолін О. Монгольське нашествя: проблема його сутності та наслідків у етноісторичній концепції Л.М. Гумільова (історіографічний аспект) // Історія в школі. – 2005. – № 2. – С. 9-13.
3. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Лев Николаевич Гумилев. – М.: Мысль, 1989. – 764 с.
4. Ермолаев И.П. Золотоордынский фактор в становлении российского самодержавия // Преподавание истории в школе. – 2006. – № 8. – С. 34-41.
5. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII в. / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1982. – 590 с.
6. Каргалов В.В. Монголо-татарское нашествие на Русь / Вадим Викторович Каргалов. – М.: Наука, 1966. – 173 с.
7. Каргалов В.В. Московская Русь в советской художественной литературе / Вадим Викторович Каргалов. – М.: Высшая школа, 1971. – 184 с.
8. Нефедов С.А. Монгольские завоевания и формирование российской цивилизации // Вопросы истории. – 2006. – № 2. – С. 113-123.
9. Савицкий П. Степь и оседлость / Петр Савицкий // Классика геополитики, XX век. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – С. 688-699.